

Tomasz Przesławski

Organizacja więziennictwa polskiego – zarys problematyki

Organisation of a Polish penitentiary system – an overview of problems

W artykule przedstawiono historyczny zarys rozwoju więziennictwa ze szczególnym uwzględnieniem struktury organizacyjnej i funkcji społecznych realizowanych przez powołaną instytucję. Pozycja więziennictwa w aparacie państwowym wynika z funkcjonalnego powiązania wykonywania kary pozbawienia wolności z wymiarem sprawiedliwości. Jest to ponadto sprawa pewnej tradycji. Nie wydaje się, aby istniały obiektywne zależności natury materialnej w odniesieniu do personelu więziennego, jak i polityczne (z uwzględnieniem modelu ustrojowego państwa) determinujące organizacyjne usytuowanie władz więziennych. Zabezpieczenie sytuacji prawnej i faktycznej więźnia nie zależy wspólnie od tego, w jakim resorcie administracyjnym znajdują się sprawy więziennictwa, ale od odpowiednich warunków bytowych oraz właściwego postępowania personelu wobec osadzonych, które gwarantowane powinny być efektywną kontrolą sądową i służbową. Jeśli chodzi o rozwiązania odnoszące się do samej struktury więziennictwa, to w dużej mierze są one uwarunkowane wielkością terytorialną państwa, a sposób jej organizacyjnego rozczłonkowania odpowiada wymogom sprawnego realizowania zadań postawionych przed aparatem wykonywania kary pozbawienia wolności.

Słowa kluczowe: więziennictwo, historia, struktura organizacyjna, bezpieczeństwo wewnętrzne, wymiar sprawiedliwości, kara, sytuacja więźnia.

The article presents a historical outline of the development of the prison system, with particular emphasis on the organizational structure and social functions performed by the established institution. The position of the penitentiary system in the state apparatus results from the functional connection between the execution of imprisonment and the judiciary. It is also a matter of tradition. It does not seem that there are any objective dependencies of a material nature in relation to prison staff or political (taking into account the political model of the state) determining the organizational location of prison authorities. Securing the legal and factual situation of a prisoner does not depend today on the administrative department in which prison matters are located, but on appropriate living conditions and proper conduct of staff towards prisoners, which should be guaranteed by effective judicial and service control. As for the solutions relating to the structure of the prison system itself, they are largely conditioned by the territorial size of the state, and the way of its organizational division corresponds to the requirements of efficient implementation of the tasks assigned to the apparatus for enforcing the penalty of deprivation of liberty.

Key words: prison system, history, organizational structure, internal security, judiciary, punishment, prisoner's situation.

Wstęp

Podjmując problematykę zorganizowania więziennictwa i jego przemian w zakresie kształtowania aparatu służącego izolacji, należy zwrócić uwagę na kilka czynników. Po pierwsze na usytuowanie więziennictwa w ogólnych strukturach państwa oraz samą konstrukcję jednostek organizacyjnych odpowiedzialnych za wykonanie kary. Po drugie na określeniu celu działalności administracji więziennej. Po trzecie na relacji władzy więziennej osoby uwięzionej oraz jej sytuacji prawnej.

Jeżeli chodzi o umiejscowienie więziennictwa w aparacie państwowym, to historycznie od końca XIX w. można wyodrębnić trzy modele organizacyjne: podporządkowanie strukturom typowo administracyjnym odpowiedzialnym za bezpieczeństwo wewnętrzne państwa, włączenie do aparatu wymiaru sprawiedliwości oraz ujęcie dualistyczne, w którym

więziennictwo podlega władzom administracyjnym i sądowym bądź przynależy dwutorowo w jakiejś części do różnych ministerstw¹.

Mówiąc o usytuowaniu więziennictwa w organizacji wymiaru sprawiedliwości, należy przez to rozumieć nie tylko kierownictwo ministra sprawiedliwości, lecz także możliwe zarządzanie więzieniami przez sędziów. To ostatnie rozwiązanie, chociaż znane z przeszłości z punktu widzenia wyodrębniania się struktur więziennych i ich funkcjonowania uznano za niekorzystne (chodzi o sprawność zarządzania, kwestie finansowe).

Ewolucja budowy aparatu więziennego ukierunkowana była na ujednoczenie zarządu więzieniami na czele z centralnym organem podporządkowanym władzom administracyjnym odpowiedzialnym za sprawy wewnętrzne państwa bądź wymiaru sprawiedliwości.

Co wydaje się ważne, idea dalszego usamodzielniania polskiego więziennictwa jest nadal aktualna, co więcej, ma perspektywy rozwoju przede wszystkim w zakresie wyodrębnienia nowych kompetencji odnoszących się do decyzji w takich sprawach jak: udzielanie warunkowego przedterminowego zwolnienia, wydawanie zezwoleń na odbywanie kary w systemie dozoru elektronicznego bądź udzielanie przerw w karze.

Wkroczenie na teren dotychczas zarezerwowany dla sądownictwa penitencjarnego nie musi oznaczać braku kontroli sądowej decyzji administracji penitencjarnej, tym bardziej że środki odwoławcze w takim postępowaniu uruchamiane byłyby w praktyce w stosunku do decyzji negatywnych dla więźniów. Uzasadnia to zresztą twierdzenie znane już w okresie międzywojennym, że sędzia widzi przestępcę przez krótką chwilę, więziennicy zaś mają go stale przed oczami.

Pozycja więźnia a zadania władz penitencjarnych

Na podstawie polskich doświadczeń z czasów radykalnych zmian społeczno-politycznych w latach 1944-1956 prezentowany jest pogląd, zgodnie z którym organizacyjne usytuowanie więziennictwa w strukturze państwa jest zależne od wykonywanej funkcji społecznej.

¹ E. Neymark, Organizacja więziennictwa polskiego, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1925, nr 43, s. 680-681. Polskim przykładem tego ostatniego rozwiązania jest podlegający ministrowi spraw wewnętrznych obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej, do którego kierowano pozbawionych wolności więźniów politycznych w trybie administracyjnym bez możliwości odwołania, w pozostałym zakresie więziennictwo podlegało Ministerstwu Sprawiedliwości.

Rzeczywiście w powołanym okresie główną rolą więziennictwa podporządkowanego administracji odpowiedzialnej za wewnętrzne funkcjonowanie państwa było współuczestniczenie w procesie zdobywania i utrwalania władzy politycznej w sensie wprowadzania i utrzymywania grupy rządzącej, a także nowego ustroju politycznego. Dopiero na dalszym planie znajdowały się zadania typowo związane z polityką kryminalną, które jednak i tak były podporządkowane walce politycznej, obok pospolicznych przestępców karani byli na równi również przeciwnicy polityczni².

Więziennictwo wykorzystywane było do represjonowania, eksploataowania i eksterminacji więźniów, a więc do celów niezwiązanych z wykonywaniem kary w rozumieniu współczesnym. W polskich warunkach w okresie podporządkowania więziennictwa administracji odpowiedzialnej za bezpieczeństwo państwa (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, Resort Bezpieczeństwa Publicznego) w latach 1944-1956 nie prowadzono zasadniczo racjonalnej polityki karnej, walka z przestępczością stanowiła jeden z wymiarów walki o zmianę i utrwalanie socjalistycznego ustroju państwa.

Należy wskazać w tym miejscu na cele wykonywania kary przynajmniej w europejskim kręgu kulturowym i przypomnieć, że kara jako społeczna reakcja na przestępstwo przebyła długą drogę, przekształcając się z kary odwetowej w karę celową, co miało zasadniczy wpływ na określenie roli więziennictwa.

Administracja więzienna sprowadzona do roli technicznego, prostego wykonawcy wyroku skazującego dominowała w XIX w. Więzienie było miejscem odpłaty, co wyrażało zapatrywania szkoły klasycznej w prawie karnym na istotę kary. Była nią dolegliwość za popełnione przestępstwo, która musiała być w pełni wykonana. Zmiana roli zakładów więziennych następowała wraz z rozwojem nowych prądów w nauce prawa karnego od lat siedemdziesiątych XIX w., w których więzienia miały w sposób celowy zapobiegać przyszłej przestępczości. Pierwszym celem nie był już sam odwet, ale poprawa moralna więźnia, która wymagała czegoś więcej niż tylko zamknięcia przestępcy w więzieniu na określony czas.

Pojawiła się potrzeba moralnego oddziaływania na więźniów ze strony administracji więziennej, na którą nałożono obowiązek pracy nad poprawą więźniów. Przystawienie roli więzienników z dozorców mechanicznie

² J. Pomiankiewicz, *Miejsce i rola więziennictwa w systemie bezpieczeństwa wewnętrznego państwa – polski aspekt historyczny*, [w:] *Służba Więzienna w strukturach bezpieczeństwa państwa*, materiały z konferencji 26 maja 2010 r., Areszt Śledczy Warszawa Mokotów, Warszawa 2010, s. 49.

realizujących karę pozbawienia wolności na wykonawców oddziałujących celowo na więźniów, aby jak najlepiej przygotować ich do późniejszego życia na wolności, wymagało usamodzielnienia procesu wykonywania kary i wprowadzenia możliwości na tym etapie wykonawczym modyfikacji samej kary³.

Włączenie więziennictwa w 1956 r. w obszar organizacyjny wymiaru sprawiedliwości, jak wynika z polskich doświadczeń historycznych, sprawiło, że w mniejszym stopniu wykorzystywane było ono jako narzędzie walki politycznej, a negatywne aspekty izolacji więźniów zaczęły być ukierunkowywane na ich resocjalizację⁴.

Ten rozbrat pomiędzy celem więzienia jako miejscem represji, produktywizacji, a nawet eliminacji biologicznej podporządkowany sprawowaniu władzy a celem wychowawczym i readaptacyjnym służącym powrotowi do społeczeństwa przekłada się na pozycję więźnia w organizacji służącej wykonywaniu kary. W więzieniu będącym instrumentem władzy politycznej uwięziony jest wyłącznie przedmiotem, którego ostatecznie można fizycznie wyeksploatować, wyniszczyć lub zlikwidować, w więzieniu zaprogramowanym na poprawę zyskuje on gwarancje upodmiotowienia w postaci nadania mu praw i w zgodzie z nimi realnej kontroli przebiegu izolacji.

Wydaje się, że polskich doświadczeń z czasów powojennych nie należy jednak uogólniać na rzecz tezy determinacji charakteru systemu penitencjarnego w zależności od rodzaju organu zarządzającego⁵. Odrzucić należy również założenie, że o sposobie usytuowania więziennictwa w ustroju państwa decydują względy materialne, interesy więźniaków korzystających z przywilejów wynikających ze zorganizowania ich grupy zawodowej na wzór paramilitarny.

Umieszczenie administracji penitencjarnej w systemie organizacyjnym państwa jest bardziej sprawą tradycji i zależy od oceny działalności więziennej, która kojarzona może być z zaspokajaniem społecznego poczucia sprawiedliwości i w ten sposób naturalnie przynależć do zakresu wymiaru sprawiedliwości bądź z utrzymywaniem bezpieczeństwa wewnętrznego w znaczeniu ochrony społeczeństwa przed przestępcami. W tym drugim przypadku przejście więziennictwa przez resort (dział)

³ J. Śliwowski, *Prawo karne, część III, Prawo penitencjarne*, Wydawnictwa UMK, Toruń 1963, s. 4-5, 45, 72.

⁴ J. Pomiankiewicz, op. cit., s. 50.

⁵ M. Porowski, *Administracja penitencjarna – zasady organizacji i kierowania*, Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne, t. 9, Warszawa 1979, s. 347.

spraw wewnętrznych nie musi automatycznie oznaczać zniesienia funkcji poprawczej kary bądź braku zaangażowania organów sądowych w kontrolę prawidłowości organizacji wykonywania kary pozbawienia wolności.

Pozostawanie więziennictwa pod kierownictwem Ministra Sprawiedliwości jest w Polsce rozwiązaniem organizacyjnym historycznie sprawdzonym i odpowiada rozumieniu wymiaru sprawiedliwości w szerokim znaczeniu obejmującym nie tylko orzekanie, lecz także wykonywanie kary.

Modele zorganizowania struktur więziennych od XIX w. do okresu międzywojennego

Historycznie na ziemiach polskich mamy jednak, jak już zostało wspomniane, przykłady zarządzania więzieniami przez organy administracyjne odpowiedzialne za bezpieczeństwo wewnętrzne. Na obszarze byłego zaboru rosyjskiego stanowiły je: od 1815 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji – aż do jej likwidacji w 1868 r., następnie Departament Policji Wykonawczej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a od 1879 r. Główny Zarząd Więzień usytuowany w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych do 25.12.1895 r.⁶ Po tej dacie przeprowadzono reformę centralnego organu więziennictwa, tj. przeniesiono Główny Zarząd Więzień „z ministerjum spraw wewnętrznych do ministerjum sprawiedliwości”⁷, na mocy ukazu Senatu Zarządzającego.

Podobna sytuacja miała miejsce jeszcze przed zakończeniem II wojny światowej. Zgodnie z okólnikiem kierownika resortu bezpieczeństwa publicznego z dnia 4 października 1944 r. „więzienia i zakłady wychowawczo-poprawcze dla nieletnich przestępców podlegają kierownikowi resortu bezpieczeństwa publicznego, który aż do odwołania wykonuje nad nimi nadzór i naczelne kierownictwo. Do czasu zaś wydania nowej

⁶ Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji, taką nazwę nosiła w latach 1815-1831, była wielokrotnie reorganizowana i zmieniano jej nazwę, por. J. Czołgoszewski, *Geneza oraz kształtowanie się więziennictwa w I Rzeczypospolitej, Księstwie warszawskim i Królestwie Polskim. Od służby miejskiego do strażnika więziennego*, Olsztyn 2021, s. 226-227, 266.

⁷ M. Szaciński, *Reforma więzienna*, Gazeta Sądowa Warszawska, 1904, nr 33, A. Ossibach-Budzyński, *Pawiak. Więzienie polityczne 1880-1915*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2016, s. 66, J. Czołgoszewski, *Organizacja więziennictwa i służba więzienna w Królestwie Polskim w latach 1815-1868*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2014, nr 85, s. 117-119.

ustawy, naczelnicy więzień i dyrektorzy zakładów powinni oprzeć organizację życia więziennego na przepisach sprzed 1939 r.”⁸. O ile w pierwszym przypadku reorganizacja polegająca na przeniesieniu więziennictwa do ministerstwa sprawiedliwości nie zmieniła charakteru działalności więziennej, o tyle w drugim wiązała się z masowymi zwolnieniami więźniów politycznych.

W historii polskiego więziennictwa ścierały się dwa modele organizacji struktury więziennej. Pierwszy to trójszczeblowy sposób zorganizowania jednostek więziennych⁹, drugi to ustrój dwuszczeblowy odpowiedzialnych za wykonywanie kary pozbawienia wolności i innych środków izolacyjnych. W uzasadnieniu do wprowadzania zmian organizacyjnych w przeszłości w obu przypadkach powoływano się na usprawnienie funkcjonowania administracji penitencjarnej. Przy czym to usprawnienie w organizacji więziennej bez ogniw pośrednich należałoby rozumieć z perspektywy historycznej jako uproszczenie systemu w sensie zmniejszenia personelu zajmującego się administrowaniem więźniów oraz związanych z tym kosztów, natomiast rozbudowę struktury jako sposób na efektywniejsze zarządzanie jednostkami podstawowymi.

Na szczeblu centralnym od 1918 r. w ramach Ministerstwa Sprawiedliwości wyodrębniano jednostki organizacyjne odpowiedzialne za więziennictwo. Pierwsze z nich, tj. Wydział Więzienny łącznie z Wydziałem Administracyjnym Departamentu Sprawiedliwości, Wydział Więzienny Departamentu Sprawiedliwości pomimo zapewnień niemieckich władz okupacyjnych nie otrzymały zarządu nad więziennictwem¹⁰.

Dopiero działająca od lipca 1918 r. Sekcja Więzienna Ministerstwa Sprawiedliwości, a później Departament Więzienny Ministerstwa Sprawiedliwości, a następnie Departament Karny Ministerstwa Sprawiedliwości stopniowo przejmował więzienia aż do 1922 r. wraz z ustalaniem granic państwa polskiego (w kolejności więzienia były Kongresówki,

⁸ P. Wierzbicki, *Szkic ogólny rozwoju penitencjarystyki w PRL*, [w:] *Rozwój penitencjarystyki w PRL. Wybrane problemy*, red. P. Wierzbicki, Warszawa 1988, s. 7.

⁹ J. Czołgoszewski, *Geneza oraz kształtowanie się ...*, s.157-167. Już w okresie Księstwa Warszawskiego powstał projekt ordynacji więziennej z 1811 r., który przewidywał trójstopniową organizację władz więziennych: dyrekcję naczelną podległą monarsze, szczebel pośredni w postaci dyrekcji departamentowych, oraz jednostki podstawowe. J. Śliwowski, *Urządzenie więzień krajowych. Projekt ordynacji więziennej Księstwa Warszawskiego wraz z uzupełnieniem w sprawie uregulowania finansów i etatów więziennictwa*, „Przegląd Więziennictwa” 1959, nr 2.

¹⁰ J. Zakrzewski, *Jak powstało polskie więziennictwo*, [w:] *Księga Jubileuszowa Więziennictwa Polskiego 1918-1928*, red. Z. Bugajski, Warszawa 1929 (reprint: Warszawa, bez daty), s. 45, ibidem, *Pierwsze pięćdziesiąt lat więziennictwa polskiego*, [w:] *Księga ...*, s. 47.

byłego zaboru austriackiego, byłego zaboru pruskiego, Ziemi Wileńskiej, Górnego Śląska)¹¹.

Początkowo system organizacyjny władz więziennych był trójszczeblowy, jako pozostałość rozwiązań państw zaborczych, co odnosiło się do ziem byłego zaboru austriackiego i niemieckiego (aż do 1928 r.) bądź jego transformacji w przypadku modelu rosyjskiego (do 1.10.1921 r.).

W strukturze trójszczeblowej obok najwyższej jednostki centralnej funkcjonuje jeszcze ogniwo pośrednie oraz jednostka I instancji. W byłym zaborze austriackim naczelnikami domów więziennych byli prezesi sądów okręgowych, a aresztów sądowych prezesi sądów powiatowych, którzy podlegali prezesom sądów apelacyjnych. W byłym zaborze pruskim przełożonymi więzień okręgowych byli prokuratorzy przy sądach okręgowych, natomiast aresztów sądowych naczelnicy sądów powiatowych, którzy podlegali prokuratorom przy sądach apelacyjnych. W byłym zaborze rosyjskim więziennictwo było wyodrębnione od władz sądowych, naczelnicy więzień podlegali gubernatorom (lub naczelnikom prowincji), którzy sprawowali zarząd nad więzieniami przez wydziały wojskowo-policyjne (i oddziały wojskowo-policyjne biur urzędów powiatowych)¹². Jednostką centralną był wspomniany Główny Zarząd Więzień.

Na mocy dekretu Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 r. w przedmiocie organizacji okręgowych dyrekcji więziennych¹³, na wzór rosyjskich gubernialnych wydziałów więziennych utworzono okręgowe dyrekcje więzienne jako jednostki II szczebla (kielecką, lubelską, łódzką, siedlecką w Warszawie, warszawską, krakowską i lwowską). Ogniwa pośrednie w strukturach więziennych w postaci okręgowych dyrekcji więziennych, prezesów sądów apelacyjnych, prokuratorów przy sądach apelacyjnych ostatecznie zostały zlikwidowane. Najwcześniej okręgowe dyrekcje więzienne 1.10.1921 r., natomiast prezesów sądów apelacyjnych, prokuratorów przy sądach apelacyjnych – po wydaniu rozporządzenia (z mocą ustawy) Prezydenta Rzeczypospolitej z 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa¹⁴.

¹¹ E. Neymark, *Organizacja więziennictwa polskiego*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1925, nr 42 z 17.10., s. 664, S. Car, *Dziesięciolecie Więziennictwa Polskiego* (Polska odbitka z „Revue Pénitentiaire de Pologne”, vol. IV, nr 1/6, 1929), Warszawa 1929, s. 4, K. Pawlak, *Więziennictwo polskie w latach 1918-1939*, Kalisz 1995, s. 7-9.

¹² J. Czołgoszewski, *Geneza oraz kształtowanie się ...*, s. 273-287. W Królestwie Polskim w 1894 r. w składzie warszawskiego rządu gubernialnego powstał jedyny wydział więzienny, na czele którego stał gubernialny inspektor więzienny.

¹³ Dekret z 7 lutego 1919 r. w przedmiocie organizacji okręgowych dyrekcji więziennych, Dziennik Praw 1919, Nr 14, poz. 173.

¹⁴ Dz. U. 1928, Nr 29, poz. 272.

Po reformie organizacji więziennictwa od końca lat dwudziestych XX w. do wybuchu II wojny światowej na terenie Polski ustrój władz więziennych oparty był na strukturze dwuinstancyjnej. Minister Sprawiedliwości kierował więzieniami za pośrednictwem Centralnego Zarządu Więziennictwa (Departamentu Karnego Ministerstwa Sprawiedliwości), natomiast jako jednostki pierwszej instancji podlegali mu naczelnicy więzień. Jeszcze przed zakończeniem działań wojennych, jak już wspomniano, więziennictwo przeszło pod kierownictwo resortu bezpieczeństwa publicznego (4.10.1944 r.), jednostką centralną był wydział więziennictwa resortu bezpieczeństwa publicznego, od 1.11.1944 r. wydział więziennictwa i obozów resortu bezpieczeństwa publicznego, od 1.01.1945 r. departament VI więziennictwa i obozów Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, od 8.12.1954 r. departament więziennictwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, od 19.03.1955 r. Centralny Zarząd Więziennictwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, od 1.11.1956 r. Centralny Zarząd Więziennictwa Ministerstwa Sprawiedliwości, od 23.12.1969 r. Centralny Zarząd Zakładów Karnych i Aresztów Śledczych Ministerstwa Sprawiedliwości, od 26.10.1970 r. Centralny Zarząd Zakładów Karnych Ministerstwa Sprawiedliwości, od 1.09.1996 r. Centralny Zarząd Służby Więziennej.

Organizacja władz więziennych w okresie PRL

System więzienny w całym niemalże okresie swojej historii rozpoczął jeszcze przed zakończeniem II wojny światowej działał, opierając się na trójszczeblowej organizacji więziennej, z wyjątkiem kilku miesięcy na przełomie roku 1944/1945 oraz 1989/1990. Krótkie te okresy funkcjonowania więziennictwa bez ogniwa pośredniego wykazały trudności w sprawnym zarządzaniu jednostkami podstawowymi bezpośrednio przez jednostkę centralną.

Najwcześniej (od 03.1945 r. do 30.09.1955 r.) pojawiają się Wydziały Więziennictwa przy Wojewódzkich Urzędach Bezpieczeństwa Publicznego¹⁵ podległe departamentowi VI więziennictwa i obozów Minister-

¹⁵ K. Bedyński, *Kształtowanie się struktury administracyjnej więziennictwa [w:] Rozwój penitencjarystyki w PRL. Wybrane problemy. Praca zbiorowa pod red. P. Wierzbickiego, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1988, s. 28; Z. Karl, *Krótki zarys struktury organizacyjnej więziennictwa polskiego w latach 1945-1956*, „Przegląd Więziennictwa” 1962, nr 2, s. 5.*

stwa Bezpieczeństwa Publicznego, sprawujące nadzór nad więzieniami, obozami (funkcjonują do 1950 r. przeznaczone dla jeńców wojennych i więźniów skazanych za odstępstwo od narodowości¹⁶) oraz zakładami wychowawczo-poprawczymi. Jednostki te odwzorowywały system radziecki z okresu międzywojennego, w których inspektoraty więzień w terenie podporządkowane były Narodowemu Komisariatowi Spraw Wewnętrznych (NKWD)¹⁷. Obok i niezależnie od Wydziałów Więziennictwa przy Wojewódzkich Urzędach Bezpieczeństwa publicznego istniały także inne ogniwa pośrednie, do których zaliczały się: Centralne Obozy (od kwietnia 1945 r.), Pomorski Zarząd Obozów Pracy w Potulicach (od 19.05.1945 r. do 15.10.1945 r.), Okręgowe Zarządy Pracy Więźniów (od 15.10.1945 r. do 04.06.1947 r. w Katowicach, Łodzi, Bydgoszczy) Delegaturę Centralnego Zarządu Więziennictwa do spraw Ośrodków Pracy Więźniów przy kopalniach węgla z siedzibą w Chorzowie (od 16.03.1955 r. do 31.12.1957 r.). Po rozwiązaniu Wydziałów Więziennictwa przy Wojewódzkich Urzędach Bezpieczeństwa publicznego jednostkami drugiego szczebla zostają Centralne Więzienia, którym administracyjnie podlegają mniejsze więzienia karne, więzienia karno-śledcze, ośrodki pracy więźniów i kolonie rolne¹⁸.

Praca więźniów w jednostkach podstawowych, tj. obozach pracy, ośrodkach pracy więźniów, koloniach rolnych w latach 40. i 50. XX w. traktowana była jako źródło taniej siły roboczej dla wykonywania celów polityczno-gospodarczych, co nie miało wiele wspólnego z realizowaniem funkcji resocjalizacyjnej.

W latach 70. XX w. organy pośrednie w strukturze więziennictwa zmieniły swoje nazwy. W miejsce centralnych więzień powstały wojewódzkie areszty śledcze, następnie wojewódzkie zarządy zakładów karnych oraz okręgowe zarządy zakładów karnych. Okręgowym zarządom zakładów karnych podporządkowane były zakłady karne, areszty śledcze, ośrodki przystosowania społecznego, przywięziennicze zakłady pracy oraz inne jednostki organizacyjne więziennictwa położone na ich terenie¹⁹. Liczba

¹⁶ K. Bedyński, *Kształtowanie...*, s.35-36.

¹⁷ J. Utrat-Milecki, *Więziennictwo w Polsce w latach 1944-1956*, IPSiR UW, Warszawa 1996, s. 19, M. Porowski, *Funkcje administracji penitencjarnej w Polsce*, niepublikowana praca doktorska, WPiA UW, 1975, s. 181.

¹⁸ K. Bedyński, *Kształtowanie się...*, s. 38-39.

¹⁹ K. Bedyński, *Kształtowanie się...*, s. 51, 56-57.

okręgowych zarządów karnych zmieniała się, uległy likwidacji z dniem 31 grudnia 1989 r. (14 jednostek)²⁰.

Struktura więziennictwa po 1989 r.

Więziennictwo przez krótki czas pozbawione zostało jednostek organizacyjnych średniego szczebla. Zadania oraz wynikające z nich prawa i obowiązki zniesionych jednostek przejęte zostały przez Centralny Zarząd Zakładów Karnych oraz zakłady karne i areszty śledcze²¹.

Ponownie na skutek reorganizacji więziennictwa jednostki drugiego stopnia pojawiły się od 1.11.1990 r. w formie rejonowych zakładów karnych i rejonowych aresztów śledczych²², które zostały zlikwidowane 31 sierpnia 1996 r. w związku z wejściem w życie 1 września 1996 r. ustawy z 26 kwietnia 1996 r. o Służbie Więziennej (Dz. U. Nr 61, poz. 283 ze zm.).

Ogniwami pośrednimi pomiędzy Centralnym Zarządem Służby Więziennej a jednostkami podstawowymi zostały ustanowione okręgowe inspektoraty służby więziennej. Od 1 września 1996 r. powołano 15 okręgowych inspektoratów SW obejmujących zakłady karne, areszty śledcze oraz ośrodki doskonalenia kadr²³. Ośrodki szkolenia podlegały bezpośrednio Centralnemu Zarządowi Służby Więziennej.

Trójszczeblowa struktura organizacyjna Służby Więziennej zachowana została w obowiązującej obecnie ustawie z 9 kwietnia 2010 r. o Służbie Więziennej²⁴, która weszła w życie 13 sierpnia 2010 r. Zgodnie z obowiązującymi regulacjami Centralny Zarząd Służby Więziennej pozostaje jednostką centralną, okręgowe inspektoraty Służby Więziennej, są jednostkami drugiego stopnia, których liczba w ostatnim

²⁰ Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 listopada 1989 r. w sprawie zniesienia okręgowych zarządów zakładów karnych (Dz.Urz.MS. Nr 5, poz. 33).

²¹ J. Pyrcak, *Organizacja i zadania więziennictwa w nowej ustawie o służbie więziennej*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1996, nr 12-13, s. 58.

²² Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 września 1990 r. w sprawie utworzenia rejonowych aresztów śledczych i rejonowych zakładów karnych oraz wykazu podległych im jednostek organizacyjnych (Dz.Urz.MS. Nr 5, poz. 52).

²³ Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 sierpnia 1996 r. w sprawie siedzib, terytorialnego zasięgu i szczegółowego zakresu działania dyrektorów okręgowych i struktury organizacyjnej okręgowych inspektoratów Służby Więziennej (Dz.Urz.MS. Nr 5, poz. 28). Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 6 lutego 2004 r. w sprawie siedzib, terytorialnego zasięgu i szczegółowego zakresu działania dyrektorów okręgowych Służby Więziennej oraz struktury organizacyjnej okręgowych inspektoratów Służby Więziennej (Dz.Urz.MS. Nr 2, poz. 6).

²⁴ Ustawa z dnia 9 kwietnia 2010 r. o Służbie Więziennej (Dz. U. Nr 79, poz. 523 ze zm.).

czasie od 1.01.2022 r. uległa zmniejszeniu z 15 do 11 (zlikwidowano jednostki w Białymstoku, Gdańsku, Szczecinie i Wrocławiu), jednostkami podstawowymi są 64 zakłady karne i 39 aresztów śledczych.

Jednostkami pierwszego stopnia pozostają także ośrodki o charakterze edukacyjnym (Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej, ośrodki szkolenia Służby Więziennej i ośrodki doskonalenia kadr Służby Więziennej) w łącznej liczbie 7 jednostek, które pozostają w podległości organizacyjnej do Dyrektora Generalnego Służby Więziennej (w tym fragmencie organizacyjnym struktura ma charakter dwuszczeblowy). Po nowelizacji ustawy o Służbie Więziennej, tj. od 31.05.2018 r.²⁵ struktura organizacyjna SW uzupełniona została o uczelnię Służby Więziennej, początkowo Wyższą Szkołę Kryminologii i Penitencjarystyki w Warszawie, później Szkołę Wyższą Wymiaru Sprawiedliwości (w planach Akademii Wymiaru Sprawiedliwości). Dostrzec tu można historyczne nawiązania do Centralnej Szkoły Ministerstwa Sprawiedliwości (1924 r.), która oczywiście miała nieporównywalnie mniejszy zakres działania, gdyż ukierunkowana była w tamtym czasie wyłącznie na więzienników.

Z dniem 14.12.2022 r.²⁶ po wejściu w życie kolejnej nowelizacji ustawy o Służbie Więziennej struktura organizacyjna Służby Więziennej została uzupełniona o jeszcze jedną jednostkę organizacyjną, tj. Inspektorat Wewnętrzny Służby Więziennej. Zarówno uczelnia – Szkoła Wyższa Wymiaru Sprawiedliwości, jak i Inspektorat Wewnętrzny Służby Więziennej posiadają pewne odrębności organizacyjne, gdyż nadzór nad nimi sprawuje Minister Sprawiedliwości za pośrednictwem, jak należy uznać, organów zarządzających obiema jednostkami, tj. Szefa Inspektoratu Wewnętrznego Służby Więziennej oraz Rektora-Komendanta uczelni Służby Więziennej.

Zakończenie

Na zakończenie tych rozważań należy zwrócić uwagę, że struktura organizacyjna Służby Więziennej na przestrzeni lat stanowiła odbicie zadań publicznych realizowanych przez więziennictwo. Zależność

²⁵ Ustawa o zmianie ustawy o Służbie Więziennej oraz niektórych innych ustaw z dnia 22 marca 2018 r. (Dz. U. z 2018 r., poz. 912).

²⁶ Ustawa o zmianie ustawy o Służbie Więziennej oraz niektórych innych ustaw z dnia 22 lipca 2022 r. (Dz. U. z 2022 r., poz. 1933).

ta pozwala czynić prognozy co do dalszego rozwoju organizacyjnego więziennictwa, mając na uwadze chociażby takie obszary jak: sfera działania po przeniesieniu części kompetencji dotychczas zarezerwowanych dla sądownictwa penitencjarnego na rzecz administracji penitencjarnej, przestrzeń organizowania pracy dla więźniów w środowisku otwartym, rozwinięcie pomocy postpenitencjarnej bądź też nowe wymiary elektronicznej kontroli osób. Są to płaszczyzny, w których konieczne będzie stworzenie i zaangażowanie nowych struktur Służby Więziennej czy to w ramach komórek organizacyjnych w obrębie istniejących jednostek, czy też wyodrębnienie dalej idące w postaci nowych jednostek organizacyjnych.

Bibliografia

Literatura:

- Bedyński K., *Kształtowanie się struktury administracyjnej więziennictwa*, [w:] *Rozwój penitencjarystyki w PRL*. Wybrane problemy. Praca zbiorowa pod red. P. Wierzbickiego, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1988.
- Car S., *Dziesięciolecie Więziennictwa Polskiego* (Polska odbitka z „Revue Pénitentiaire de Pologne”, vol. IV, nr 1/6, 1929), Warszawa 1929.
- Czołgoszewski J., *Geneza oraz kształtowanie się więziennictwa w I Rzeczypospolitej, Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim. Od służby miejskiego do strażnika więziennego*, Olsztyn 2021.
- Czołgoszewski J., *Organizacja więziennictwa i służba więzienna w Królestwie Polskim w latach 1815-1868*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2014, nr 85.
- Karl Z., *Krótki zarys struktury organizacyjnej więziennictwa polskiego w latach 1945-1956*, „Przegląd Więziennictwa” 1962, nr 2.
- Neymark E., *Organizacja więziennictwa polskiego*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1925, nr 42 z 17.10.1925 r.
- Neymark E., *Organizacja więziennictwa polskiego*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1925, nr 43 z 24.10.1925 r.
- Ossibach-Budzyński, A., Pawiak. *Więzienie polityczne 1880-1915*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2016.
- Pawlak K., *Więziennictwo polskie w latach 1918-1939*, Kalisz 1995.
- Pomiankiewicz J., *Miejsce i rola więziennictwa w systemie bezpieczeństwa wewnętrznego państwa – polski aspekt historyczny*, [w:] *Służba Więzienna w strukturach bezpieczeństwa państwa*, materiały z konferencji 26 maja 2010, Areszt Śledczy Warszawa Mokotów, Warszawa 2010.
- Porowski M., *Administracja penitencjarna – zasady organizacji i kierowania*, Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne, t. 9, Warszawa 1979.
- Porowski M., *Funkcje administracji penitencjarnej w Polsce*, niepublikowana praca doktorska, WPiA UW, 1975.
- Szaciński M., *Reforma więzienna*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1904, nr 33.
- Pyrcał J., *Organizacja i zadania więziennictwa w nowej ustawie o Służbie Więziennej*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1996, nr 12-13.
- Śliwowski J., *Prawo karne*, część III, *Prawo penitencjarne*, Wydawnictwa UMK, Toruń 1963.
- Śliwowski J., *Urządzenie więzień krajowych. Projekt ordynacji więziennej Księstwa Warszawskiego wraz z uzupełnieniem w sprawie uregulowania finansów i etatów więziennictwa*, „Przegląd Więziennictwa” 1959, nr 2.

Utrat-Milecki J., *Więziennictwo w Polsce w latach 1944-1956*, IPSiR UW, Warszawa 1996.

Wierzbicki P., *Szkic ogólny rozwoju penitencjarystyki w PRL*, [w:] *Rozwój penitencjarystyki w PRL*. Wybrane problemy, red. P. Wierzbicki, Warszawa 1988.

Zakrzewski J., *Jak powstało polskie więziennictwo*, [w:] *Księga Jubileuszowa Więziennictwa Polskiego 1918-1928*, red. Z. Bugajski, Warszawa 1929 (reprint: Warszawa, bez daty).

Zakrzewski J., *Pierwsze pięciolecie więziennictwa polskiego*, [w:] *Księga Jubileuszowa Więziennictwa Polskiego 1918-1928*, red. Z. Bugajski, Warszawa 1929 (reprint: Warszawa, bez daty).

Akty prawne:

Ustawa z dnia 9 kwietnia 2010 r. o Służbie Więziennej (Dz. U. Nr 79, poz. 523 ze zm.).

Ustawa o zmianie ustawy o Służbie Więziennej oraz niektórych innych ustaw z dnia 22 lipca 2022 r. (Dz. U. z 2022 r., poz. 1933).

Ustawa o zmianie ustawy o Służbie Więziennej oraz niektórych innych ustaw z dnia 22 marca 2018 r. (Dz. U. z 2018 r., poz. 912).

Ustawa z dnia 26 kwietnia 1996 r. o Służbie Więziennej (Dz. U. Nr 61, poz. 283 ze zm.).

Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 6 lutego 2004 r. w sprawie siedzib, terytorialnego zasięgu i szczegółowego zakresu działania dyrektorów okręgowych Służby Więziennej oraz struktury organizacyjnej okręgowych inspektoratów Służby Więziennej (Dz.Urz.MS. Nr 2, poz. 6).

Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 sierpnia 1996 r. w sprawie siedzib, terytorialnego zasięgu i szczegółowego zakresu działania dyrektorów okręgowych oraz struktury organizacyjnej okręgowych inspektoratów Służby Więziennej (Dz. Urz.MS. Nr 5, poz. 28).

Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 września 1990 r. w sprawie utworzenia rejonowych aresztów śledczych i rejonowych zakładów karnych oraz wykazu podległych im jednostek organizacyjnych (Dz.Urz.MS. Nr 5, poz. 52).

Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 listopada 1989 r. w sprawie zniesienia okręgowych zarządów zakładów karnych (Dz.Urz.MS. Nr 5, poz. 33).

Dekret z dnia 7 lutego 1919 r. w przedmiocie organizacji okręgowych dyrekcji więziennych, *Dziennik Praw* 1919, Nr 14, poz. 173.